

HORVÁTH CSABA PÉTER*

Politikai földrajzi határok történeti megközelítésben

Jegyzet Bencsik Péter monográfiájához

Bencsik Péter: *Demarkációs vonaltól államhatárig. A határ menti társadalom és konfliktusai az 1920-as években*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2022. 155 oldal [Magyar Történelmi Emlékek – Monumenta Hungariae Historica. Értekezések – Dissertationes. Trianon-dokumentumok és tanulmányok, 11].

Bencsik Péter az I. világháborút követő európai politikai térszervezés/térszerveződés és a trianoni békediktátum következtében újabban kialakult határrezsimek kutatója. 2022-es, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Lendület Trianon 100 Kutatócsoport és az MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport támogatásával megjelent monográfiája is e tárgykörben szolgál további megállapításokkal, kérdésfelvetésekkel. A kötet előszava arról tájékoztat bennünket, hogy a könyv propedeutikus céllal született:¹ nem kívánja és nem is képes feldolgozni a trianoni országhatárok menti társadalom minden konfliktusát, ez az elkövetkező kutatások, kutatócsoportok feladata. A kötet nagyban épít a fenti kutatócsoportok kutatói, elsősorban Egry Gábor és Ablonczy Balázs eredményeire. Forrásbázisa eredendően a határ menti vármegyék levéltárainak anyaga. Mikrotörténeti elemzéseiben elsősorban a csempészetre, a kétoldali határrezsimek kialakulására, a kettős-birtokosságra és az abból fakadó közlekedési-gazdasági nehézségekre, valamint a fegyveres összecsapásokra fókuszál, és kijelöli azokat a szempontokat, amelyek alapján a további kutatások iránya kirajzolódik, ugyanakkor meghatározza azok terminológiai kereteit is. A legfontosabb keretfogalmakat definiálja (határrezsimek:

* A szerző művelődéstörténész a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen.
E-mail: hcsabapeter@gmail.com

¹ „Rendkívül szerteágazó kérdésekről van szó tehát, amelyek kutatása egyenként is időigényes feladat. Némelyik ezek közül szinte alig kutatott terület. Ezért a kötet inkább kiindulópont akar lenni, egy olyan figyelemfelhívás, ami remélhetőleg számos kutatót sarkall majd további vizsgálatokra.” (9.)

19.; territorialitás: 135.). A határrezsimit saját korábbi kutatásai alapján ismerteti,² a territorialitást elsősorban angolszász szakirodalom és kortárs értelmezések tükrében ragadja meg. Megjegyzendő, hogy a hatalom már az emberiség államokba szerveződése időszakában is alapvetően territoriális természetű volt, így volt ez a történelem során mindig,³ sőt napjainkban is, ez nem új keletű felfedezés. A 20. század első felének territorialitása az „egy ország – egy nemzet” koncepció alapul. Ehhez – Bencsik Péter szerint is – jelentősen hozzájárult az I. világháború során kialakult külső és belső határok és az azokat működtető intézményrendszer kiépülése. A világégés előestéjén Európát a nagy államterek uralták, annak lezárultával pedig új államok születtek, Európa politikai földrajzi képe töredezetté vált.⁴ Számunkra itt most elsősorban az a fő kérdés, hogy a trianoni határok miképpen jelentek meg az új államhatár menti társadalom (az 1920 utáni Magyarország lakosságának 20%-a) tudatában, valamint hogy az új határokkal körülvett territoriális magyar állam miképpen reflektált az új, addig ismeretlen és kihívásokkal teli helyzetre. Már a kötet szerzője is megjegyzi, hogy a határ menti társadalmak számára nem volt újdonság a határellenőrzés, a szabad mozgás akadályozása, mivel a világháború során – a Kárpát–Dinári-karéj külső peremén történő harcok dúlásának, irányának megfelelően – külső és belső hadművelleti területeket határoztak meg, amelyek megközelítése vagy elhagyása engedélyköteles volt (lásd a kötet előzéklapjának térképmelléleteit). Csak éppen a perifériákon élő lakosság abban reménykedhetett, hogy ez a vegzatúra a háború elmúltával megszűnik, és minden visszazökken a régi kerékvágásba. Ez azonban nem következett be, a határ menti társadalmak új országok lakosai lettek, az ország belső területein pedig egyik

² Bencsik Péter: Az erőszak és az államhatárok. Elméleti megfontolások. In: Margittai Linda – Tomka Béla (szerk.): *Történelem és erőszak*. Szeged: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2021. [Rendi Társadalom – Polgári Társadalom, 33]. 338–351.; Bencsik Péter: *Kelet és Nyugat között: Államhatárok, úti okmányok, határátlépés Magyarországon és Csehszlovákiában*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2019. [Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések]. Lásd továbbá: „A határtérség sajátosan különbözik az államterület egyéb részeitől – sajátos szakpolitikát igényel, fejlesztési igényei és fejleszthetőségének eszköztársere különbözik az egyéb térségektől.” Pap Norbert – Tóth József: Az európai államhatárok típusai. In: Horváth István – Kiss Jenő (szerk.): *A baranyai államhatár a XX. században. A Pécsi Tudományegyetemen 2008. február 15-én tartott nemzetközi konferencia előadásai*. Budapest: HM Hadtörténeti Múzeum és Intézet, 2008. 7–10., itt 10.

³ A középkori territoriális szerveződésről I. Fügedi Erik: *Vár és társadalom a XIII–XIV. századi Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977. [Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, új sorozat, 82.]; Engel Pál: Vár és hatalom. Az uralom territoriális alapjai a középkori Magyarországon. In: Engel Pál: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Vál., szerk., jegyz. Csukovits Enikő. Budapest: Osiris Kiadó, 2003. [Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok.] 162–197.

⁴ Dudar Tibor – Hidas Gábor (szerk.): *Történelmi világtalasz*. Budapest: Kartográfiai Vállalat, 2001.

pillanatról a másikra új államhatárok jelentek meg, ez a korabeli szemlélők számára értelemszerűen teljesen új jelenség volt.

Bencsik könyvének legfontosabb megállapításai ezzel a konfliktusossággal kapcsolatban a következők: 1. A trianoni Magyarország határrezsimje – hasonlóan Köztes-Európa más államaihoz – átmeneti jelleggel bír: időben és térben rendkívül változatos módon ugyan, de magában foglalja egyrészt a nyugati típusú, megenedőbb, a lakosság és a kereskedelem szabadabb áramlását elősegítő határőrizetet, másrészt a keleti (szovjet) típusú, brutális határzár egyes elemeit is, amely nemcsak a külső fenyegetések távol tartását biztosítja, hanem saját állampolgárait is bezárja. Előbbit szűrő jellegű, utóbbit barrier-típusú vagy gátszerű határnak nevezik a politikai földrajzban.⁵ 2. Az új határok mentén élő lakosságnak nem volt „határézete”, ugyanúgy közlekedtek a szomszédos településre piacozni, rokont vagy temetőt látogatni, esetleg földet művelni, mint korábban. Ezzel párhuzamosan kezdett kiépülni mindkét oldalt a határrezsim, amely az első időszakban megenedőbb volt az „illegális határátlépőkkel” szemben, egy-két év elteltével azonban már súlyosan büntették a határsértőket. Mindennek következtében folyamatosan csökkent a kettős birtokosok (mindkét oldalon túladtak határon túli földjeiken) és az illegális határsértők száma. (Nyitva maradt a kérdés, miszerint az alföldi, Romániával és Szerbiával határos részekben miért történt kevesebb határsértés a 20-as évek második felében, mint a Putnoki járásban a gömöri magyar–csehszlovák határszakaszon. Erre válasz lehet, hogy településföldrajzi szempontból eltér a két terület képe: az alföldi régióban a települések jóval messzebb helyezkednek el egymástól, mint a dombvidéki térszínen elhelyezkedő aprófalvak, amelyek szorosabb kötelékeket képeztek mind gazdasági, mind rokoni szinten.) Bencsik Péter helyesen állapítja meg, hogy a nemzeti érdek a deterritorializálás, azaz a határok minden szempontból történő átjárhatóvá tétele lett volna – ezt szolgálták a szomszédos államokkal kötött bilaterális egyezmények a kishatárforgalom megindításáról (lásd a hátsó fedlap térképmellékletét) –, azonban az államérdek felülmúlta a nemzeti érdek kereteit, és a határvédelem, határőrizet minél szigorúbb megnyilvánulásait erőltette: más a polgári és más a katonai logika. E két felfogás következtében létrejött hatások alakították a két világháború közötti territorialitással kapcsolatos diskurzusokat. A territorializálás (a mi értelmezésünkben: politikai térszervezés) során ugyanis nem lehet kivételezni: azokkal a magyarokkal szemben is oly módon kellett eljárni, akiken átlépett az országhatár, mint a szomszédos országok bármely nemzetiségű állampolgárával. Ez a logika még akkor is érvényben volt, amikor a politikai propaganda a teljes revízió képzetét sugallta Csonka-Magyarország lakosságának, és a hivatalos úti okmányokba a „megszállt terület” kifejezést írták a szomszédos országok neve mellé. (Később belátták, hogy ez kontraproduktív, és az immáron nemzeti kisebbségben élő „határon túli” magyarság érdekeivel ellentétes, mivel

⁵ Pap–Tóth, 2008. 10.

ezek a kifejezések kiváltották az utódállamok nemtetszését.) A demarkációs vonalak ideiglenességét hangsúlyozó revíziós állampropaganda helyét a gyakorlatban a szigorúan őrzött államhatárok vették át.

Tudományos bevezető jellegén és céljain túlmenően a kötet kísérletet tesz – amint címe is mutatja – a trianoni országhatár történetének megragadására: egy sávszerű, a demarkációs vonalak centrumában futó, hol szűkebb, hol szélesebb terület, valamint a határmegállapító bizottságok tevékenysége következtében létrejövő új, vonalas országhatárrendszer kialakulása történetének megírására is (1918–1923). Az országhatárok változásának, a határ menti társadalmak működésének vizsgálata nem újkeletű a magyar történettudományban, itt pusztán két, a kora újkori oszmán–magyar ütközőzóna népességét bemutató monográfiára utalunk.⁶ Ugyanebből az időszakról és ugyancsak a határrégió művelődéstörténeti jelentőségéről egy mikrotörténelmi monográfia is tudósít.⁷ A határok problémája ugyanakkor mind a történelem-, mind a földrajztudomány gondja. Akik a határok bármilyen formájával és a különféle határtársadalmak történetével foglalkoznak, akarva-akaratlanul a politikai földrajz, illetve a geopolitika talajára merészkednek.⁸

Korántsem meglepődve tapasztaltuk, hogy Bencsik Péter könyvéből hiányoznak a legalapvetőbb politikai földrajzi, geopolitikai munkákra történő hivatkozások, a kötet szakirodalom-jegyzékében csupán a kiváló térképtörténész, Suba János két munkájára történt utalás; ez a módszertani hiány ugyanis szinte – tisztelet a kivételnek – a teljes magyarországi történettudományra rányomja bélyegét.⁹ Természetesen nem rójuk fel a kötet szerzőjének, hogy nem hivatkozik a teljes történelmi földrajzi vagy geopolitikai ismeretrendszerre, azonban egypár ponton rendkívül fontos és kikerülhetetlen hivatkozási alapul szolgálhatnának bizonyos határokkal foglalkozó földrajzi (a mi esetünkben tulajdonképpen „határtörténelmi”) munkák, valamint inspiráló erővel hathatnak a német történelmi geográfia és geopolitika történetét övező viták és a historiográfia tanulmányozása.¹⁰ Különösen

⁶ Szakály Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.; Öze Sándor: *A határ és a határtalan. Identitáselméletek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2006. [METEM Könyvek, 54.]

⁷ Sebők Marcell: *Humanista a határon. A késmárki Sebastian Ambrosius története, 1554–1600*. Budapest: L'Harmattan, 2007. [Mikrotörténelem, 1.]

⁸ A geopolitikát eredendően alkalmazott politikai földrajznak tekintjük. Perényi Bálint: Adalékok a geopolitika kialakulás-történetéhez. *Geopolitikai Szemle*, 2020/5. 155–170.

⁹ Erre a problémára egy megjelenés alatt álló dolgozatunkban reflektálunk: Horváth Csaba Péter: Metaforák és mítoszok fogságában. „Kelet” és „Nyugat” a magyar historiográfiai hagyományban.

¹⁰ Ehhez l. Nagy Miklós Mihály: Politikai földrajzi határ a katonaföldrajzban. *Közép-európai Közlemények*, 2009/4–5. 113–120.; Dövényi Zoltán – Nagy Miklós Mihály – Perényi Bálint: *Legitim geopolitika. Tanulmányok a klasszikus német geopolitikáról*. Budapest: Pallas Athéné Könyvkiadó, 2021. A közeljövőben egy nagyobb terjedelmű és magyar nyelvű tudománytörténelmi összefoglalóra is számíthatunk e kötet szerzőitől a klasszikus német geopolitikáról.

a baranyai államhatár vizsgálata esetében hiányoltuk a Pécsi Tudományegyetemen 2008. február 15-én tartott nemzetközi konferencia előadásait magában foglaló gyűjteményes kötetre való hivatkozást,¹¹ melyben számos releváns elméleti jellegű tanulmány és konkrétan a Baranya megyei államhatár történetével foglalkozó dolgozat is helyt kapott. Hasonlóképpen hiányoltuk a Maros menti határszakasz elemzésekor a Kókai Sándor Bánság-kutatásaira történő utalást is.¹²

A közigazgatási, illetve államhatárok – melyek „mindenekelőtt az egyes államok szuverenitásának kiterjedését jelzik”¹³ – általános kialakulási folyamatát nagyrészt szemlélteti az 1920-as magyar országhatár létrejötte, ugyanakkor a „szerves történelmi fejlődés” tekintetében több szempontból ezektől az általános folyamatoktól elkülönül. Ezt három szempontból nézzük meg, legkevésbé sem a teljesség igényével. Az államhatárokkal kapcsolatban a történeti földrajzi szakirodalom két, a geopolitika egy harmadik irányból tesz fel kérdéseket: 1. egyrészt a kialakulási folyamataik tekintetében; 2. másrészt természetföldrajzi értelemben, miszerint mely természeti, a leggyakrabban domborzati faktorok determinálják a határok létrejöttét; 3. A 20. század első felében születő geopolitikai diskurzus pedig rávilágít mindazokra a körülményekre és összetevőkre, amelyek a születő, átalakuló, majd megszűnő államok, birodalmak territorialitását, térszervezését¹⁴ meghatározzák.

1. A modern korig általános emberi tapasztalat volt, hogy a politikai határok – vagy bármely térbeli elválasztók – sávszerűek voltak,¹⁵ majd az idők során vonalassá váltak. A 16–17. század fordulójától kezdve a mérőeszközök fejlődésének köszönhetően egyre-másra vonalas, absztrakt határok alakultak ki, ez mind a születő abszolút monarchiák, mind a földbirtokosok érdeke is volt; ezáltal a kartográfia is jelentős fejlődésen ment keresztül.¹⁶ A többnapos járóföldnyi „senki-földjétől”, a határövezettől a lineáris határig tartó út hosszas fejlődés eredménye.¹⁷

¹¹ Lásd a 3. jegyzetet.

¹² Horváth Csaba Péter: A Bánság mint tipikus köztes-európai mezorégió a Kárpát-medencében. Jegyzet Kókai Sándor Bánság-kutatásaihoz. *Regio*, 2022/4. 145–154.

¹³ Pap–Tóth, 2008. 7.

¹⁴ Ehhez alapvető irodalom a svéd Rudolph Kjellén két monográfiája: Kjellén, Rudolph: *Der Staat als Lebensform*. Leipzig: Hirzel Verlag, 1917.; Kjellén, Rudolph: *Grundriß zu einem System der Politik*. Leipzig: Hirzel Verlag, 1920.

¹⁵ Ehhez lásd a modern politikai földrajz megalapítója, Friedrich Ratzel és tanítványa, Otto Maull monográfiáit: Ratzel, Friedrich: *Politische Geographie, oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges*. München–Berlin: Oldenbourg Verlag, 1903. Ezzel szemben tanítványa már a vonalas határok mellett érvelt, mivel azok kevesebb félreértésre adnak okot: Maull, Otto: *Politische Geographie*. Berlin: Gebrüder Borntraeger Verlag, 1925.

¹⁶ Klinghammer István – Pápay Gyula – Török Zsolt: *Kartográfia-történet*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem – Eötvös Kiadó, 1995. Különös tekintettel a II. 2. 3. fejezetre (Reneszánsz és a XVI. század első fele).

¹⁷ Dövényi Zoltán: A határ mint fikció és valóság. In: Horváth–Kiss (szerk.), 2008. 18–20.

A középkori magyar államtér esetében ilyen határvédelmi övezet volt a gyepek rendszere,¹⁸ majd azok lassú, az újkorig tartó benépesülése és az államtérbe integrálódása után a lakhatatlan hegyvidéki térszinek területe. A Párizs környéki békék nyomán megrajzolt új államhatárok véglegesítése az európai államok, így Magyarország esetében is egy folyamat következménye volt: amennyiben a nagyhatalmak (egyébként hazánk számára előnyösebb) határkijelölő javaslatait és a Kisantant követeléseit egymásra vetítjük, akkor – Romsics Ignác Trianon-könyve térképszelvényei alapján¹⁹ – a határkijelölő bizottságok pont a két javaslatcsomag átlagában, lényegében a demarkációs vonalak mértani közepén vonták meg az országhatárt. (Ebből is látszik, hogy az országlakóknak semmi beleszólásuk nem volt az új országhatár megrajzolásába.) Így vált egy sávszerű senkiföldjéből, egy demilitarizált övezetből vonalas határ, erre épült rá fokozatosan a kétoldali határrezsim.

2. Az új, határ menti társadalom határérzékelését az a körülmény is nehezítette, hogy nemhogy bármiféle nemzetiség-, nyelv-, település-, közigazgatás- vagy gazdaságföldrajzi, de természetföldrajzi képletek sem játszottak szerepet az új országhatár megvonásában.²⁰ Az államfejlődés során az ókorban a kikötőépítésre alkalmas tengerpartok, a kora középkorban az észak-déli irányú folyók, majd alapvetően a medencetérszinek határozták meg leginkább az államkereteket, illetve ezek a medenceterületek lettek a későbbi birodalmak centrumtérsegei (Párizsi-, Bécsi-, Kárpát-medence stb.). A 20. század elején heves vitákat folytattak a tekintetben, hogy mik a jó választóvonalak a térszervezésben. Sok helyütt még ma is a kisebb-nagyobb folyóvizek jelentik az egyes államok közti választóvonalat, azonban mivel a folyók sokkal inkább összekötnek, mint elválasztanak, többen kifejezetten rossz országhatárként tartják számon ezeket.²¹ Az első világháború kezdetén Cholnoky Jenő kifejtette álláspontját, miszerint természeti határnak a hegykeretek jóval alkalmasabbak, ugyanis a hegygerincek vízválasztók is egyben, például az Alpok elválasztja a Bajor-medencét a Pó-síkságtól.²² A Kárpát-medence feletti politikai

¹⁸ Tagányi Károly: Gyepük és gyepüelve. *Magyar Nyelv*, 1913. 97–104., 142–152., 201–206., 254–266.; Fodor Ferenc: Adatok a magyar gyepük földrajzához. *Hadtörténeti Közlemények*, 1936. 27–35.; Vofkori László: A székelyföldi gyepük történeti földrajzi adataiból. In: Frisnyák Sándor – Csíhák György (szerk.): *Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920). A Nyíregyháza 2004. november 26–27-én megtartott tudományos konferencia előadásai*. Nyíregyháza–Zürich: Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, 2004. 23–34.

¹⁹ Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Budapest: Helikon, 2020. 56–59.

²⁰ Példaként említhetjük a Marosszögnek mint Szeged gazdasági hinterlandjának szinte teljes elcsatolását. Erről l. Horváth 2022.

²¹ Pl. Sölch, Johann: *Die Auffassung der „natürlichen Grenzen“ in der wissenschaftlichen Geographie*. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1924.

²² Cholnoky Jenő: Magyarország természetes déli határa. *Figyelő*, 1914/18. 432–437.

ellenőrzés elvesztésével az új magyar állam így megfosztatott természet adta régi határaitól, és alapvetően természetes védelem nélkül maradt.²³

3. A politikai földrajz és a geopolitika statisztikai alapon kutatja az országhatárok állandóságát. A Kárpátok vízválasztóján, továbbá az Alpok keleti lábánál és a nyugat-balkáni hegyvidék északi peremén futó történelmi magyar államhatár nemcsak Közép- és Köztes-Európa, hanem a teljes kontinens egyik legtartósabb politikai választóvonalát jelentette.²⁴ A magyar államtér történelmi léptékben csak rövidebb időszakokban volt töredezett: az oszmán hódítás során a három nagy-medencében és a környező vidékeken régi-új államok tömörültek (nyugati nagy-medence: Magyar Királyság, központi medence: Oszmán Birodalom, Erdélyi-medence: Erdélyi Fejedelemség), az I. világháborút követően számos rövid idejű államalakulat (újabban ezeket kérészállamoknak nevezik)²⁵ alakult meg a területén. A trianoni új határokkal a Kárpát-medence szerves politikai földrajzi egysége felbomlott, területén számos, földrajzi értelemben amorf államalakulat jött létre.

Mindezen politikai földrajzi és geopolitikai felvetések nagyban hozzájárulhatnak az elkövetkező politika- és társadalomtörténeti kérdések megválaszolásához. Bencsik Péter kötete – híven a Magyar Történelmi Emlékek sorozat hagyományaihoz – igényes kivitelű és szerkesztésű, bár a személynévmutató az irodalomjegyzék neveit nem tartalmazza. Számos, történettudományi szempontból releváns megállapítást tesz, és részletesen tárgyalja a határ menti társadalmak konfliktusait, a határrezsim kialakulását. Ugyanakkor nem mehetünk el szó nélkül a kötetnek a témához képest rövid terjedelme és az elméleti kérdések hiányos taglalása mellett. Mint Bencsik Péter előszavában is írta, munkája bevezető tanulmány kíván lenni, amely a további kutatások ösztönzésére, a források és a célterület bővítésére sarkall, reményeink szerint a historiográfia alaposabb ismertetésével. Várjuk a folytatást!

²³ Részletesebben I. Nagy Miklós Mihály: A magyar államhatár hadtörténeti földrajzáról. *Történelmi Földrajzi Közlemények*, 2015/2. 14–24.

²⁴ [Rónai András:] *Hazánk*. Budapest: Országos Közoktatási Tanács, 1942. [Nemzetnevelők Könyvtára, 1. Nemzetismeret, 1]. 255.; Rónai András: *Térképezett történelem*. Budapest: Püski, 1993². 40.

²⁵ Szeghy-Gayer Veronika – Zahorán Csaba (szerk.): *Kérészállamok. Átmeneti államalakulatok a történelmi Magyarország területén, 1918–1921*. Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó, 2022. L. még: Nagy Miklós Mihály: *Magyarország az első világháborúban. Térképek történelmi áttekintéssel*. Budapest: Kárpátia Stúdió, 2014.